QADRIYATLAR TO‘G‘RISIDAGI ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR VA KONSEPTSIYALARNING TAHLILI

SAYDALIYEVA SH.I.
FarDU magistranti.
Shahnoza@gmail.com.

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadriyatlar to‘g‘risidagi ilmiy-nazariy yondashuvlar va konseptsiyalarning tahliliga oid ma’lumotlar o‘rganilgan. Bunda antik davrdan boshlab qadriyat tushunchasining Yevropa falsafasida Suqrot, Demokrit, Aflotun singari yunon olimlari bildirgan fikr-mulohazalari asos qilib olingan.
Аннотация:В данной статье изучается информация по анализу научно-теоретических подходов и концепций ценностей. Он основан на мнениях, высказанных греческими учеными, такими как Сократ, Демокрит и Платон, в европейской философии понятия ценности с древних времен.
Annotation: In this article, information on the analysis of scientific-theoretical approaches and concepts of values is studied. It is based on the opinions expressed by Greek scientists such as Socrates, Democritus, and Plato in the European philosophy of the concept of value since ancient times.
Kalit so‘zlar: ilmiy-nazariy yondashuv, konseptsiya, qadriyat, umuminsoniy qadriyat, milliy qadriyat, shaxs qadriyati, jamiyat, sharq falsafasi.
Ключевые слова:научно-теоретический подход, понятие, ценность, общечеловеческая ценность, национальная ценность, индивидуальная ценность, общество, восточная философия.
Keywords: scientific-theoretical approach, concept, value, universal value, national value, individual value, society, eastern philosophy.

Qadriyat deganda inson, uning hayoti, faoliyati, ongli mavjudot sifatida yashashi uchun zarur narsalar, voqea va hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan keng qamrovli hodisa tushuniladi. Shu bois tadqiqot obyekti sifatida “qadriyat” mavzusi ko‘lami keng mavzulardan sanaladi. Insoniyat tarixining ilk davrlaridayoq odamlar narsalarning muayyan qimmatga ega ekanligini, insonning u yoki bu ehtiyojlarini qondira olishini, biron sohada foydali bo‘lishi mumkinligini kashf etganlar. Shu bilan narsalarning qadriyaviy xususiyati ochilgan.

Dastlabki paytlarda bu xususiyat buyumlarning amaliy foydasi bilan bog‘lanar edi. Keyinchalik qadriyat maqomi boshqa ijtimoiy institutlar va ma’naviy hodisalarda ham tan olina boshlanadi. Inson o‘z faoliyatini yo‘naltirishi lozim bo‘lgan ne’matlar va qadriyatlar muammosi **qadimgi Sharq falsafasi** va falsafaga qadar bo‘lgan fikr tarixida muhim o‘rin tutadi.

Markaziy Osiyo azal-azaldan ilm-fan va madaniyatning adabiyot va san’atning markazlaridan biri bo‘lib kelgan. Bu o‘lkada yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar jahon ilm-fani va madaniytini o‘z kashfiyotlari va o‘lmas asarlari bilan ijodiy boyitib, yuqori cho‘qqiga ko‘tardilar, uning keying taraqqiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatdilar.

Axloqiy qadriyatlar kishilarning bir-birlariga, o‘zlari mansub jamoaga, vatanga nisbatan tarixan tarkib topgan munosabatlarini ifodalaydi. Axloq muayyan xulq-atvor, odob, xatti-harakat, me’yor, qoidalar majmuasidir. Axloqiy tushunchalarga yaxshilik va yomonlik, burch, vijdon, sha’n (or-nomus), baxt, adolat, ideal kabilar kiradi. Insonning oila, jamiyat, xalq manfaatlarini anglab qilayotganhar qanday xatti-harakati yaxshilik kategoriyasi nuqtai nazaridan baholanadi. Burch – kishining Vatan, xalq, jamoa, oila bilan o‘zaro munosabatlarida o‘z oldidagi majburiyat va mas’uliyatni sezishi, ularga nisbatan sadoqatini

ifodalaydi. Vijdon – kishining xatti-harakatiga o‘zining munosabatini, kishining o‘z xulq-odobi uchun ma’naviy mas’uliyat hissini ifodalaydi. Sha’n – tushunchasi shaxsga jamiyat beradigan ijtimoiy bahoni belgilovchi va shaxsiy qadr-qimmatini ifoda qiluvchi kategoriyadir. Baxt tushunchasi insonning ijtimoiy va shaxsiy hayotidagi o‘z faoliyati, ro‘yobga chiqqan orzu-istak va maqsadlaridan mamnunligini bildiradi. Axloq kategoriyalari insonning yurish-turishiga baho beradi, uni jamiyatda mavjud, ko‘pchilik ma’qulllagan xatti harakatga chorlaydi.

Sharq falsafasi va islom ta’limotida axloq-odob, ta’lim-tarbiya masalalariga doimo katta e’tibor berib kelingan. Inson axloqi shunchaki salom-alik, xushmuomaladangina iborat emas. Axloq – bu avvalo insof va adolat tuyg‘usi, imon, halollik degani.

Jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar alohida o‘rin tutadi. Erkinlik, tenglik, birodarlik insoniyat tomonidan hamisha e’zozlab, qadrlanib kelingan. Insonning erkinligi, uning shon-shuhrati va qadr-qimmati jamiyatimizning oliy qadriyatidir. Boshqa xalqlar, millatlarga nisbatan do‘stlik, birodarlik munosabatida bo‘lishi – bu o‘zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas failatidir. Xalqimiz hech qachon o‘zini boshqa xalqdan ustun qo‘ymagan. Boshqa millatlarga, boshqa mazxab vakillariga munosib darajada ehtirom ko‘rsatgan. Jahonda katta va kichik millatlar va elatlar yo‘q. Ularning har biri asriy barqaror va tengi yo‘q an’analari bilan, tarixiy merosining boyligi bilan, milliy madaniyati va tarixini tiklashdangina iborat emas, balki birgalikda hayot kechiruvchi kam sonli xalqlarning taqdiri uchun, ularning o‘ziga xos madaniy ma’naviy xususiyatlarini saqlab qolish uchun, kamol topishi va imkoniyatlar yaratib berish borasida mas’ul bo‘lishdan ham iboratdir.

Qadriyat muammosiga antik davrdayoq shakllangan yondashuvlar o‘z ko‘rinishlarini muayyan darajada o‘zgartirgan holda keying falsafiy tizimlarda ham saqlab keldilar. Aksiologiya muammosini ishlab chiqishga I.Kant, G.Lotse, G.Rikkert, N.Gartman, F.Nitsshe va boshqalar o‘z hissalarini qo‘shdilar.

XIX asr o‘rtasiga qadar falsafada “borliq” va “qadriyat” tushunchalari bir-biridan ajratilmagan edi. Aksiologiya (yunoncha axia – qadriyat va logos ta’limot so‘zlaridan) mustaqil fan sifatida borliq tushunchasi ikki komponentga ajralgan paytda yuzaga keladi: bir narsaning mavjud bo‘lishi va uning mohiyati. Boshqacha qilib aytganda, obyekt va subyektning o‘zaro ta’siri paytda subyekt uchun obyektda shunday bir narsa ayon bo‘ladiki, uni obyektning mavjud bo‘lishining o‘zigagina bog‘lab bo‘lmaydi, ya’ni u go‘yo ushbu mavjudlik chegarasidan tashqarida turadi va u uchun muayyan ahamiyatga ega bo‘ladi. Obyekt va subyektning o‘zaro ta’sirini ana shunday tushunish qadriyat tushunchasini hozirgi zamon falsafasining kategorial apparatining elementi sifatida shakllanishi uchun boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’lumki, fan nuqtayi nazaridan falsafa tarixida “qadriyat” alohida falsafiy kategoriya sifatida o‘rganilib kelinadi. Dastlab, antik davrdan boshlab qadriyat tushunchasining Yevropa falsafasida Suqrot, Demokrit, Aflotun singari yunon olimlari bildirgan mulohazalari haqida dissertatsiyaning birinchi faslida aytib o‘tdik. Falsafaga oid darslik va qo‘llanmalarda qadriyatlar turli tiplarga ajratib ko‘rsatiladi. Kelib chiqishi hamda mohiyatiga qarab qadriyatlar o‘z ichida bir necha turlarga bo‘linadi. Nima va nimaga asosan baholanishiga ko‘ra **predmetli qadriyatlar, subyektli qadriyatlarga** ajratiladi.

“**Predmetli qadriyatlar** – qadr-qimmat munosabatlarining obyektlari, ya’ni voqelikdagi subyekt uchun muayyan qimmatga ega bo‘lgan hodisalar. Ularga quyidagilar kiradi:

- tabiiy obyektlar, jarayonlar va hodisalar;
- ijtimoiy obyektlar, jarayonlar va hodisalar”[1].

[1]Ahmedova M.A. Falsafa. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. B. 435

Shuningdek, "**subyektli qadriyatlar** – u yoki bu hodisalarni baholash tadbirini o'tkazishda asos bo'lib xizmat qiluvchi usullar va mezonlar. Ularga quyidagilar kiradi: me'yoriy taqdimnomalar sifatida bayon etilgan ko'rsatmalar, baholar, imperativlar, maqsadlar, loyihalar"[2].

Qadriyatlar ijtimoiy holatiga qarab **axloqiy, badiiy, utilitar, ilmiy, diniy** kabi turlarga ajratiladi. Umumiylik darajasiga ko'ra esa, qadriyatlar **individual, guruhiy, umuminsoniy** singari turlarga ega. Shulardan "**guruhiy qadriyatlar**(milliy, diniy, jinsiy, yosh); ushbu guruhlar doirasida G'arb Sharq qadriyat tizimlari haqida so'z yuritish mumkin"[3].

Subyektlarning maqsadlari va tamoyillari qay darajada xususiyligiga qarab **tashqi** va **ichki** qadriyatlarga bo'linadi. Inson hayoti va faoliyatida qadrlilik darajasiga ko'ra ham farqlanadi:

- "**mutlaq** yoki **boqiy** qadriyatlar (konstantalar);

vaziyatli, o'tkinchi yoki qadriyatlar va qadriyaviy mezonlarining muayyan tarixiy shakllari (empirik o'zgaruvchan qadriyatlar)"[4].

Qadriyatlar bajaradigan vazifasiga hamda ijtimoiy tartibni yaratish va saqlashda ham farqlanadi. Jamiyatning u yoki bu dolzarb masalalariga oid qadriyatlar ham yil sayin inson va jamiyat bilan birga rivojlanib, o'zgarib boradi. "Bugungi kunda shu narsa ayon bo'lyaptiki, biron bir sohaga aksiologik yondashuvlardan tashqarida ko'rib chiqilishi mumkin emas"[5]. Qadriyatlarni baholashda uni o'rganishda lokal va global masalalarga birdek aloqador bo'ladi. "O'z navbatida qadriyatlarning o'ziga, munosabat va qadriyaviy ongga **gnoseologik, sotsiologik, psixologik, semiotik** va boshqa yondashuvlar nuqtayi nazaridan qaralmoqda"[6].

Ijtimoiy falsafa bo'yicha "Jamiyatning ma'naviy yangilanishida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini shakllantirish masalalari" mavzusida tadqiqot olib brogan Ruziyeva Ruxsora Xodiyevna o'z dissertatsiyasida "qadriyatga oid ilmiy-nazariy yondashuv va konseptsiyalarni quyidagi yo'nalishlarga ajratadi: Nigilistik yondashuv; Fenomenologik yondashuv; Ma'naviy-axloqiy yondashuv; Badiiy-estetik yondashuv; Madaniy-sivilizatsiyaviy; kontseptsiyalar; Psixologik kontseptsiyalar; Gumanistik konseptsiyalar; Yevropotsentrizm va amerikosentrizm; Sharqona konseptsiyalar; Antropologik kontseptsiyalar; Milliy tiklanish va rivojlanish konseptsiyi[7]".

Yuqorida keltirilgan ushbu yo'nalishlar miqdorini qadriyat mohiyatiga ko'ra yana davom ettirish mumkin. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, qadriyat nafaqat falsafaga oid tushuncha, balki pedagogika, psixologiya sohasiga doir yo'nalishlar uchun ham birdek muhim bo'lgan masalalardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Афлотун. Қонунлар. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002.
2. Ahmedova M.A. Falsafa. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
3. Нитсше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (1884-1888). – М.: ТОО "Транспорт", 1995. – С. 35
4. Ruziyeva R. Jamiyatning ma'naviy yangilanishida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini shakllantirish masalalari. Falsafa fan. dok. Dissertatsiya. – Toshkent, 2012.

[2] Ahmedova M.A. Falsafa. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. B. 435
[3] O'sha manba.
[4] Ahmedova M.A. Falsafa. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. B. 436
[5] Ahmedova M.A. Falsafa. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. B. 436
[6] O'sha manba.
[7] Нитсше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (1884-1888). – М.: ТОО «Транспорт», 1995. – С. 35